

6. Verlichting door Voorlichting

In 1946 werd het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers (VWO) opgericht, dat na een halve eeuw is omgevormd in de Vereniging voor Wetenschap en Samenleving (VWS). De geschiedenis daarvan vindt u in mijn proefschrift. Hier ga ik in op de relatie tussen dit Verbond en zijn periodiek *Wetenschap & Samenleving*. De vijfhonderd leden van de jaren veertig hadden het idee dat ze op straffe van ondergang van hun organisatie over een eigen blad moesten beschikken. Wat er ook in de 35 jaar van het bestaan van dit VWO veranderde, dat besef bleef.

Waarom behielden zijn voorlieden die opvatting, en wat was de functie en de inhoud van het blad? Was het tijdschrift de dienstmaagd van het bestuur of speelde de redactie een eigen rol? Ik maak gebruik van het overzicht van de ontwikkeling van het Verbond in mijn proefschrift. Ik onderscheid vier perioden en begin telkens met een karakteristiek van het Verbond. Dan kies ik een typerende activiteit van het VWO, en presenteer de manier waarop het tijdschrift die volgt of initieert. Zo kom ik tot korte conclusies over de rol van *Wetenschap & Samenleving* (1946-1980) die een antwoord geven op de gestelde vragen.

Het Verbond van 'One World or None' (1946-1955): een verlichte elite

Het oprichten van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers was, getuige de Beginselverklaring (1946), een poging om te komen tot een beroepsgemeenschap van zich maatschappelijk verantwoordelijk voelende onderzoekers. Het Verbond trok een keur van vooraanstaande wetenschapsmensen aan. Het wilde een leidende rol spelen in het ontwikkelingsproces van het naoorlogse wetenschapsbedrijf. Vooral in de beginperiode was het voor de verschillende deelnemers een vehikel om ongelijksoortige doelen te bereiken: van het verhogen van de sociale status tot aan het propageren van internationale atoomcontrole. Wat de leden bond was het ethos van wetenschapsmensen dat de socioloog Robert Merton reconstrueerde met behulp van de begrippen universalisme, altruïsme, georganiseerd scepticisme en gemeenschappelijkheid. Velen lieten zich in 1945 inspireren door het visioen van een wereldsamenleving van Verenigde Naties, waarin ziekte, gebrek en oorlog waren uitgebannen doordat de wetenschap de natuur en de samenleving onder haar heerschappij had gebracht. De wetenschap kon een heilzame rol voor de mensheid spelen, indien het Verbond en zijn zusterorganisaties de politici de weg zouden wijzen. Het Verbond legde, net als Francis Bacon, een vanzelfsprekend verband tussen wetenschap en menselijke bevrijding. Die bevrijding werd door politici en het kapitalisme gefrustreerd. Men verzette zich daarom tegen ontwikkelingen die de wetenschap in de sfeer van geheimhouding en militarisering dreigden te trekken. Het Verbond kon echter niet partijpolitiek gebonden zijn: dat zou de zeggingskracht van zijn wetenschappelijk gefundeerd oordeel ondermijnen. De richting van de ontwikkeling van de wetenschap moest in sterke mate aan haar beoefenaren worden overgelaten.

Deze benadering werd onhoudbaar toen de Koude Oorlog de baconiaanse idealen van *One World or None* (1946) terzijde schoof. Wetenschapspolitieke projecten zoals de internationale atoomcontrole en de conversie van militaire research in *research for development* mislukten. Behalve verdeeldheid ten gevolge van de Koude Oorlog, die meningsverschillen opblies tot antagonismen, trad functieverlies op omdat door het Verbond gegeven adviezen werden opgevolgd: ZWO werd opgericht, TNO werd geactiveerd, in de jaren vijftig ontstonden tal van instituten van toegepaste en fundamentele wetenschap, het vakbondswerk vond meer

geëigende organisatievormen. Mensen voor wie de rol van het Verbond was uitgespeeld, haakten vaak af. De coalitie werd smaller omdat mensen opzegden die het niet eens waren met de opstelling van het periodiek in de confrontatie tussen Oost en West. Er trad daardoor ook verbreding op: de ongebonden opstelling trok leden aan die in het Verbond een vrijplaats vonden in het benepen klimaat van de jaren vijftig. Het zou de enige periode zijn met een relatief grote instroom van beoefenaren van de geesteswetenschappen.

Wetenschap & Samenleving: therapie voor de massa

De voorgeschiedenis van het tijdschrift begint in de Verenigde Staten. Daar sloten veel van de bij de productie van het atoomwapen betrokken wetenschapsmensen zich in december 1945 aaneen in de *Federation of the Atomic Scientists* (FAS). Om de publieke opinie wakker te schudden startte die haar *Bulletin* (BAS). De FAS deed in *One World or None* een appèl op onderzoekers om zich in te zetten voor een atoomenergie in dienst van de mensheid en de afschaffing van elke geheimhouding. De fysicus Leo Szilard pleitte voor het instellen van een wereldgezag van de Verenigde Naties en het opzetten van een sluitend inspectiesysteem. De fysicus J. Robert Oppenheimer, coördinator van het Manhattan Project, wenste een mondiale gemeenschap van wetenschapsmensen, die een dam moest opwerpen tegen het chauvinisme.

Ook vanuit andere vakgebieden werd geprotesteerd tegen hernieuwde militarisering, en werden de initiatieven van de fysici ondersteund. Zo verklaarde het Internationaal Congres van Microbiologen (1945) dat kennisnam van de research naar het verspreiden van ziektekiemen in de atmosfeer, unaniem: “Het congres beschouwt deze barbaarse methoden beneden de waardigheid van ieder beschaafd land en vertrouwt erop dat alle microbiologen waar ook ter wereld al het mogelijke zullen doen om gebruik te voorkomen.” Ernest Chain, penicillineonderzoeker en in 1945 Nobelprijswinnaar, deed in Stockholm onder meer de uitspraak die mijn proefschrift siert: “Als we er niet in slagen een wereld op te bouwen waarin naties vreedzaam naast elkaar kunnen leven, zullen we een beschaving van duizend jaar vernietigen. Het is de plicht en de verantwoordelijkheid van wetenschapsmensen om de mensheid hiervan in kennis te stellen. Wij kunnen het niet langer aan de politici overlaten.” Dat laatste zinnetje was gericht tot Truman, die de kritiek op het afwerpen van de atoombommen had gepareerd met de opmerking dat wetenschapsmensen die beslissing aan de politici moesten overlaten.

Vanuit de Verenigde Staten (FAS) en Engeland (*Association of Scientific Workers*) werd geprobeerd om in andere landen verwante organisaties en bladen op te richten. Dat stimuleerde in Nederland zowel de oprichting van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers (juli 1946) als die van het blad *Atoom* (december 1946). Het eerste nummer van dat periodiek (1946-1948) bevatte aanbevelingen van de Amerikaanse chemicus Urey en de Britse atoomfysicus Mott. De laatste schreef: “Nederland heeft een reputatie op wetenschappelijk terrein als geen tweede land ter wereld; een vooraanstaand Nederlands geleerde is voorzitter van de technische commissie voor atoomenergie van de VN. Het is duidelijk dat Nederland een grote taak heeft te vervullen bij de komende strijd voor internationale controle op de atoomenergie. Ik hoop dat Atoom zal bijdragen tot de vorming van een goed gefundeerde publieke opinie teneinde het Nederlandse volk in staat te stellen deze taak te vervullen.” Urey dikte nog aan: “Ik ben ervan overtuigd dat die voorlichting van het allergrootste belang is voor de oplossing van dit vraagstuk, dat voor ons allen een kwestie is van leven of dood.” De door Mott bedoelde geleerde, de fysicus HANS Kramers, dacht er niet anders over.

Atoom zag zich net als de zusterbladen geconfronteerd met de Koude Oorlog. Het blad was een initiatief van de Eindhovense afdeling van het VWO in samenwerking met *Vrij Nederland* (Lou de Jong), waarbij de betrokkenheid van het Verbond was vastgelegd in twee zetels in de redactie. In de beginjaren van de Koude Oorlog ging het blad ver in het nuanceren van de kritiek op de Sovjet-Unie. De redactie opteerde voor een nuchtere weergave van opvattingen en politieke stappen van Moskou. De politieke ruimte was smal, en sommige auteurs kozen partij voor de politieke tegenstander. In 1948, ten tijde van Praag, stonden VWO-bestuurder Zonnenberg en rijzend politicus J. den Uyl als kempbanen tegenover elkaar in een serie over een mogelijke synthese van de plannen inzake atoomcontrole van VS en SU. Den Uyl pleitte daar zelfs voor het opheffen van de Verenigde Naties, en het oprichten van een westerse variant. Het blad werd vermalen in het treffen van uitersten. Het Verbond was daarvoor niet verantwoordelijk, en richtte december 1948 een eigen orgaan op: Wetenschap & Samenleving (W&S, 1949-1990).

De regering-Drees besloot in 1950, conform de NAVO-besluiten, tot een drastische verhoging van de bewapening. Ook na afloop van de Korea-oorlog (1952) werd dat de trend: in vijf jaar stegen de Nederlandse defensielasten van 800 naar 1.500 miljoen gulden. Dit geld werd vrijgemaakt door het verhogen van belastingen en het bezuinigen op andere overheidsuitgaven. De Sociaal Economische Raad had in 1950 het advies gegeven om de reële inkomens met 5% te doen dalen. Het devies was front te maken tegen het communisme en te werken aan het nationale herstel na het verlies van Indonesië.

Dit was niet de wereld die het Verbond zich in 1946 had voorgesteld. Het linkse bestuur had in 1951 op een bewogen ledenvergadering moeten wijken voor een bestuur dat onder leiding van de socioloog Polak koos voor aanpassing en het grijpen van kansen. Het bestuur maakte zich sterk voor een Verbond dat alle onderzoekers kon vertegenwoordigen in het overleg met de overheid. Polak wilde zelf een deel van de NAVO-begroting aanwenden voor het stimuleren van wetenschappelijk onderzoek.

In de redactie van W&S zat een stroming die zich verzette tegen een politiek die op een nucleaire confrontatie leek af te stevenen. Sommigen zochten naar een vrijmaking van de politieke machtsblokken. De socioloog Mannheim schreef dat een Derde Weg moest worden gebaad. De historicus J. Presser, lid van het Verbond, schreef in 1950 aan de Engelse fysicus J.D. Bernal, voorman van de ASW, dat mensen van de Derde Weg belemmerd werden, terwijl hun koers de enige mogelijkheid bood om de polarisatie in de wereld een halt toe te roepen. Op 28 april 1951 werd in Amsterdam *De Derde Weg* (DDW) opgericht. Vier redacteuren van W&S tekenden het Manifest, te weten hoofdredacteur Beets en de redacteuren Suys, Wertheim en Meertens. Het manifest wees zowel het door Amerika beheerste Atlantisch Pact als de door Rusland beheerste Kominform af: “Slechts onderling beraad van velen, niet belemmerd door gevestigde belangen van materiële of ideologische aard, en gestuwd door de wil tot vernieuwing, kan een uitweg uit de impasse bieden.” Enkele duizenden mensen betuigden hun adhesie. De reactie in de pers was fel: de adherenten werden landverraders en fellow travellers genoemd, terwijl het dagblad *De Waarheid* sprak van ‘kapitalisten van Wall Street’. De redactie van W&S stelde: “Eigen oordeel heet al gauw ketterij. Eigen wegen bewandelen is nog erger. Vroeg of laat heet het staatsgevaarlijk.” Om eigen oordeelsvorming onder de leden te bevorderen startte zij in januari 1951 de serie *Therapie voor de Massa*. Die domineerde het blad anderhalf jaar lang, en leverde dertig beschouwingen over oorlog en vrede.

In een vroeg stadium werd het doel, het geestelijk weerbaar maken van wetenschapsmensen opdat zij hun voorhoederol konden vervullen, door de astronoom Pannekoek van de hand

gewezen. De politieke wereld kende zijn eigen logica en beginselen, en die verschilden aanzienlijk van die van de natuuronderzoekers. In de politiek speelden belangen van klassen en volkeren hun rol. En zelfs de hoogstaande beginselen van de onderzoekers stonden niet los van hun groepsbelangen: “Ze zijn niet de hogepriesters van de waarheid, maar een deel van de groep der intellectuelen met eigen belangen en een eigen subjectiviteit.” De leuze ‘wij kunnen het niet langer aan de politici overlaten’ miskende het gegeven dat intellectuelen gewone burgers waren. Toch lag er wel een taak voor W&S. De heersende groepen definieerden hun belangen als de objectieve waarheid. Een overmaat aan eenzijdigheid kon onwaar worden. Werd die heerschappij een dictatuur, dan werd die eenzijdigheid tot ‘leugen’. En daarop kon de natuuronderzoeker zijn waarheids criterium loslaten.

De historicus A.E. Cohen concludeerde daarentegen “dat wetenschappelijke werkers in onze huidige omstandigheden moeten aanvaarden dat onze kennis en bekwaamheden ertoe kunnen leiden, dat wij worden ingeschakeld in een oorlogs- en verdedigingsapparaat, ook al wekt dat bij ons zelf een sterk moreel onbehagen op, ook al zouden wij werk aan de opbouw van een komende wereld verre prefereren en al benijden wij hen wier hoofdtaak dat eist.” De politicoloog Suys stelde op zijn beurt: “Het behoort in de eerste plaats tot de vredespolitieke taak der intellectuelen, ondermijnende kritiek te oefenen op de ideologieën met waarheidsaanspraak, die het politiek antagonisme rechtvaardigen, en daarbij de wederkerige vrees opgraven als de bron waaruit hun politieke onverzoenlijkheid wordt gevoed en onderhouden.” Wetenschapsmensen moesten zichzelf dus als subjectieve factor in rekening brengen, hetgeen volgens Suys onvoldoende tot zijn recht kwam in een aanduiding zoals ‘Therapie voor de Massa’. Want hoe stond het met de therapeuten? De ervaring was dat de verhouding tussen Oost en West in het intellectuele milieu een zelfde verscheurdheid teweegbracht als elders.

De jaren 1951 en 1952 waren vergeven van oorlogsdreiging, zodat de lezers beschouwende en troostende artikelen over oorlog en vrede wellicht op prijs stelden. Het onmiddellijke gevaar van een atomaire wereldoorlog was geweken met de wapenstilstand in Korea. De redactie had de fakkel van de Verlichting brandende gehouden. Dat kon men indertijd moeilijk vaststellen, maar in retrospectief leefde in deze serie de mentaliteit voort die in 1954 leidde tot een nieuwe oriëntatie van het Verbond.

Het Verbond werd begin jaren vijftig een dispuut; wetenschappelijke gezagsdragers publiceerden inleidingen in het orgaan. Het blad kwam moeilijk vol omdat de onderzoekers eigen wegen vonden voor de publicatie van hun standpunten. Naar aanleiding van het ontbreken van kopij rebelleerde de eindredactie van W&S met het uitbrengen van een nummer (oktober 1954) met anonieme bijdragen waarin de vraag werd opgeworpen of het Verbond nog bestaansrecht had: ‘Spelen onder de tafel’. De chemicus Beets gispde de lezers: “Een grote meerderheid is altijd voor ons gebleven een zwarte ondoordringbare weke massa, waarin wij onvermoeibaar woorden, zinnen, artikelen en foto's afschoten, doch waaruit nimmer iets terugkwam. Alles verdween spoorloos in deze duistere wade.” De bejaarde redactiesecretaris Van den Briel toonde zich in ‘De zwarte kogel’ teleurgesteld: “Wat is er gebleven van de idealen en het enthousiasme bij de oprichting van het VWO (...) Opdat we vooral niet te boek zouden staan als cryptocommunisten, terwijl het VWO nota bene maar circa 1% leden van die richting had, is er oppositie gekomen tegen een krachtig en bezielend voorzitterschap, en is dit onderbroken (...) Men kan nu wel (...) de mensen ervan overtuigen dat het bittere noodzaak is om ter bescherming van hoge cultuurwaarden met de atoombom te gaan spelen, die als een zwarte kogel zoowat de heele, aardoppervlakte zal kunnen vernietigen. De stemmen die vroeger uit het VWO opgingen zijn verstomd; men bouwt aan zijn toekomst. In de zwarte kogel is verdwenen wat eens een Verbond omhoog gedragen

heeft. Een verbond, plechtig woord, van mensen die door opleiding en denkwijze zijn voorbeschikt om de dingen te kunnen zien zoals zij zijn en te getuigen. De stemmen zijn verstomd. We hebben er behoefte aan te gaan spelen onder de tafel."

Met zijn archaïsche spelling liep Van den Briel niettemin vooruit op de nieuwe oriëntatie van het Verbond. Het bestuur kon in eigen kring geen kandidaten vinden, en vroeg de linkse socialist Wertheim een nieuw bestuur te leiden.

Het Verbond als non-conformistische avantgarde (1955-1964)

Wertheim zette zijn ideeën uiteen op de jaarvergadering van mei 1956. Bevreemdend vond hij de momenten "waarop het Verbond erin was geslaagd een onderwerp aan de orde te stellen waar men tot dusverre angstvallig omheen was gelopen" zoals studieloon, de frustratie van wetenschap en de *conspiracy of silence* rond de atoomwapens. Het Verbond was niet het machtige lichaam geworden waarvan de oprichters hadden gedroomd: "Indien al een massaal ledental te bereiken ware geweest, dan had dit alleen gekund door opoffering van wat er nog aan oorspronkelijk idealisme en vernieuwingskracht in het Verbond bewaard was gebleven." Het Verbond was wat hem betreft een non-conformistische groep wetenschapsmensen, die obstakels zou aanpakken die idealen in de weg stonden. Het Verbond werd medio jaren vijftig meer coherent. Het sprak zich 'namens de wetenschap' uit tegen de wapenwedloop, atoomproeven en civiele defensie. Zijn streven werd bedreigd door de dwang tot conformisme met als symptoom de bemoeienis van de veiligheidsdiensten met het universitaire benoemingenbeleid.

Op initiatief van Wertheim leidde dit tot een studie naar de antecedentenonderzoeken van de BVD, waaraan prominente politici zoals J. in 't Veld (PvdA) en I.A. Diepenhorst (ARP) hun medewerking verleenden, die tevens een zelfverdediging was. Die studie legitimeerde het bestaansrecht van het Verbond als wetenschappelijke én maatschappijkritische avantgarde. De besturen hebben overigens nooit vermoed dat het Verbond zelf, al met ingang van 1947, het voorwerp was van een omvangrijk BVD-onderzoek.

Wetenschap & Samenleving: het onderzoek naar het BVD-antecedentenonderzoek

Het blad van de Amerikaanse zusterorganisatie, het *Bulletin of the Atomic Scientists*, hanteerde begin jaren vijftig als symbool een klok met de wijzers op enkele minuten voor twaalf. Na Stalins dood werd de klok weer wat teruggezet. Ilya Ehrenburgs roman *Dooi* gaf naam aan de periode 1953-1955. Er was een atomaire patstelling ontstaan, een *nuclear deadlock*, omdat zowel de Sovjet-Unie als de Verenigde Staten over de expertise voor de H-bom beschikten. Die pariteit leverde een argument voor ontspanning.

Er vond een atoomongeluk plaats, dat veel reacties katalyseerde. Op 1 maart 1954 bleek de testexplosie boven Bikini van de eerste H-bom van de VS krachtiger dan berekend. Een Japanse vissersboot werd overdekt met witte neerslag. Na enkele dagen overleed een bemanningslid aan stralingsziekte. Een Japans comité negeerde het Amerikaanse publicatieverbod en ging de radiologische gevolgen van de atoombommen onderzoeken. Termen als *fall out*, stralingsziekte en genetische schade burgerden in. Het testen van atoomwapens werd een omstreden zaak. In W&S van september 1954 stond een noodkreet van een leek: "Men mag de proeven niet doorzetten als niet de meest vooraanstaande atoomgeleerden, astronomen, fysiologen, meteorologen en geologen unaniem hebben verklaard dat dit 'van onschuldige aard' is met het oog op het bewoonbaar blijven van de

aarde.” De redactie vroeg deskundige VWO-leden om een antwoord. De Groningse geneticus Sirks was ernstig verontrust. Februari 1955 opende de astronoom Minnaert W&S met de kop ‘Geen proeven meer met de H-bom’. Het gonsde opeens van de verklaringen van onderzoekers. De activiteit in dezen werd door de Nederlandse pers over het algemeen belachelijk en politiek verdacht gemaakt.

Op de ledenvergadering van mei 1959 stond daarom de relatie tussen ‘Pers en Wetenschap’ centraal. De theoretisch fysisch Groenewold hekelde de systematische vermenging van informatie en meningsvorming: “Zij die het meest spreken of schrijven over de verdediging der vrijheid zijn niet steeds dezelfde die deze vrijheid het meest nastreven.” Het Verbond besloot intensiever contact te onderhouden met de pers. De antropoloog De Froe wierp op dat elke krant een kring van onderzoekers moest aantrekken, waarbij het Verbond behulpzaam kon zijn. Bannier, directeur van ZWO, achtte de tijd rijp voor overleg tussen het Verbond en de hoofdredacties van enkele kranten. Er kwam inderdaad een besloten bijeenkomst tussen pers en wetenschap tot stand. Daar waren Groenewold, namens het bestuur, eindredactrice Eldering en de psycholoog M. Brouwer namens W&S, en de hoofdredacteurs Stempels (NRC), Koets (Het Parool), Steketeer (Algemeen Handelsblad), Diemer (De Rotterdammer) en de Nijmeegse hoogleraar dagbladwetenschap Schlichting. Men werd het eens over de wenselijkheid van een informatiecentrum voor natuurwetenschappen.

W&S speelde een grote rol in de beweging tegen kernproeven en bij de oprichting van de Nederlandse afdeling van Pugwash. De Pugwashnota tegen het regeringsbeleid zoals gepopulariseerd in de BB-brochure ‘Wenken voor de bescherming van Uw gezin en Uzelf’ (1961), verscheen als speciaal W&S-nummer en beleefde in den lande een afname van 25.000 exemplaren. Deze wetenschappelijke informatie, ‘de waarheid over de kernwapens’, stimuleerde honderden kerkelijke en politieke gespreksgroepen, en legde mede de basis voor het latere IKV. Tegelijk vond een activiteit plaats die minder bekend is maar die zowel die politieke periode als het Verbond en de rol van W&S typeert: de strijd tegen het antecedentenonderzoek.

Die activiteit begon met een artikel van Wertheim in *Universiteit en Hogeschool* van maart 1959. Hij onthulde het bestaan van een politiek antecedentenonderzoek van de zijde van de overheid: “Het zal dan ook voor de universitaire wereld en stellig voor een breder publiek een schok zijn, te vernemen, dat sinds enkele jaren deze methode door de Nederlandse overheid niet slechts voor bepaalde takken van wetenschap, maar voor het gehele terrein der academische werkzaamheid wordt toegepast; niet enkel voor leerstoelen, maar voor alle benoemingen, met inbegrip van slechts voor een paar jaar aan te stellen tijdelijke assistenten. Aan iedere benoeming bij Rijk, provincie of gemeente gaat namelijk een zogenaamd politiek antecedentenonderzoek vooraf, dat met name de politieke affiliaties en sympathieën van de kandidaat betreft, en op grond waarvan een wegens zijn wetenschappelijke verdiensten voorgedragen kandidaat door de benoemende instantie kan worden uitgesloten van een benoeming.” Dit onderzoek had plaats zonder dat de persoon in kwestie daarvan iets afwist.

Wertheim kreeg tal van reacties, en wist zich gedekt door de actieve steun van het Verbond. Na besluiten op de ledenvergaderingen van 1961 en 1962 werd in stilte gewerkt aan een commissie die voldoende politiek gewicht in de schaal kon leggen. Twee zware politici wilden zitting nemen in de commissie die op 16 januari 1962 door het VWO-bestuur werd geïnstalleerd: de eerste was bestuurslid In 't Veld, voormalig PvdA-minister van Wederopbouw en lid van de Eerste Kamer, en de tweede was Diepenhorst, lid van de Tweede Kamer voor de ARP, geen VWO-lid. Na anderhalfjaar kwam deze commissie unaniem met een rapport dat in het decembernummer 1963 van W&S werd afgedrukt. De teksten waren

vooral van de astronoom Van Albada, de fysicus Den Hartog en de jurist-socioloog Wertheim, terwijl Diepenhorst een belangrijke rol speelde bij de uitgebalanceerde eindredactie.

Volgens het rapport gaven de gegevens aanleiding tot verontrusting: “In zoverre een zodanige controle, zowel op wetenschappelijke onderzoekers als op anderen, het zelfstandig denken en de vrije meningsvorming bedreigt en beperkt, kan de invloed hiervan op de beoefening der wetenschap en op de geestelijke ontwikkeling der jongeren bijzonder bedenkelijk zijn.” Daarom lag hier voor het Verbond, als vereniging van wetenschappelijke onderzoekers, volgens de commissie een verscherpte verantwoordelijkheid die zich niet beperkte tot het strikte terrein van de wetenschap. Bescherming' op de wijze van de BVD kon slaafs conformisme impliceren. Een richtsnoer voor de BVD als controlerende instantie leek te ontbreken. Daardoor ontstond het gevaar dat de politieke overtuiging van de ambtenaren zelf een rol ging spelen. De commissie stelde een onafhankelijk controleapparaat op de BVD voor, een Ombudsman die elk antecedentenrapport zou inzien terwijl de betrokkene in kennis gesteld en gehoord diende te worden. Onder het mom van bescherming van de staat tegen gevaarlijke gedachten werd gestreefd naar algemeen conformisme. En dat terwijl de wereld tal van onopgeloste problemen kende, waarin zelfstandig en oorspronkelijk denken van vitaal belang was: “Des te nodiger is het dat de stem van de enkele persoon, die tracht tot een zelfstandige oordeelsvorming te komen ten aanzien van dergelijke vraagstukken, niet wordt gesmoord; ook niet, wanneer deze ingaat tegen het conventionele denken ... Als bedoelde werkzaamheid van de BVD er in de praktijk toe leidt dat men het ambtenarenapparaat vrijhoudt van personen met radicale opvattingen, betekent dit dat men elk fris en zelfstandig denken dat tot een oplossing der problemen kan bijdragen, uit dit apparaat bant. Want de wereld van morgen zal van de tegenwoordige verschillen en wie niet in staat is andere mogelijkheden te zien dan een rustig voortgaan langs de gebruikelijke weg, vormt slechts een dood gewicht in de noodzakelijke ontwikkeling.”

Het rapport keerde de bewijslast om: de overheid die bureaucraten en jaknikkers kweekte, werd in staat van beschuldiging gesteld. Het Verbond verdedigde in het algemeen de universitaire vrijheid tegen staatsbemoeienis, maar in het bijzonder haar eigen bestaansrecht tegenover de staat. Tussen de regels van de tekst lag het zelfbeeld en de consensus van deze periode besloten.

Het Verbond beschikte over een eigen publicatieorgaan en was daardoor weerbaar, ook in zijn repliek op het antwoord van het hoofd van de BVD. W&S wijdde twee volledige nummers aan de kwestie. Het Verbond wist zich de draagster van een moreel onaantastbaar en wetenschappelijk gefundeerd gezag. Het werd gehoord in beleidskringen. Zijn congressen waren gezaghebbend en werden uitstekend bezocht; prominente onderzoekers en beleidsmensen leidden er in. Het lidmaatschap was tegendraads, maar niet verdacht. De versmalling van de coalitie van de jaren vijftig had echter tot gevolg dat midden jaren zestig veel bestuurders vijftien jaar vrijwilligerswerk achter de rug hadden. Het Verbond vergrijsde.

De non-conformistische doelstelling van 1955 liep begin jaren zestig op zijn eind. Anderen eisten omstreeks 1964 een non-conformistische voorhoederol op. Daartoe behoorden Provo, de NVSH, de SVB en het VARA-programma “Zo is het toevallig ook nog eens een keer”. Taboes werden op straat en op de televisie doorbroken en niet langer in commissies en op Zauberberge. Het Verbond zou een nieuwe koers moeten uitzetten, wilde het niet aan werkkracht inboeten en verder vergrijzen.

Het Verbond als middelaar tussen opstandige generaties (1964-1973)

Eind jaren zestig rebelleerden studenten en stafleden tegen het universitaire en maatschappelijke systeem. Het bestuur-Braun/Quené van het VWO opteerde aanvankelijk voor het vormgeven aan een denktank inzake wetenschapsbeleid. De redactie van W&S en een minderheid van het bestuur zochten daarentegen naar onderwerpen die aanhaakten bij het anti-autoritaire protest. De redactie versloeg de eerste Vietnam *teach-in* van oktober 1965 in een dubbelnummer. Bestuurslid Quispel verwelkomde een inleider namens Provo op het congres 'De prijs van onze welvaart' (1966). Het bestuur-Voortman herontdekte de cultuurkritiek van zijn Eindhovense coryfee, de theoloog-chemicus Dippel. In 1968 had een instroom van leden plaats, zoals die sinds 1946 niet had plaatsgevonden. Toch was die minder groot dan verwacht omdat in 1969 de socialistische Bond voor Wetenschappelijke Arbeiders werd opgericht.

De nieuwe oriëntatie veroorzaakte problemen, omdat zij slaagde. De nieuwe generatie legde de nadruk op 'politisering', op democratisering 'van onderop' en een 'oppositionele beroepspraktijk'. Groepen wetenschapsmensen gingen zich bemoeien met de inhoud van onderzoek op industriële laboratoria, universiteiten en departementen. Andere groepen belichtten de risico's van op wetenschap gebaseerde innovaties zoals kernenergiecentrales die eerder door het Verbond waren bevorderd. Mede door een forse uitstroom van leden veranderde de sociale samenstelling van het Verbond. Het nieuwe Verbond verbrak de oude consensus. De 'wetenschappelijke' cultuur verdween. Het idealisme ten aanzien van de zegenrijke rol van de wetenschap kon niet langer het bindmiddel zijn. Volgens de nieuwe generatie had de industrialisering van het wetenschapsbedrijf waarden zoals altruïsme en universalisme gereduceerd tot anachronismen: wetenschap werd gestuurd door winstverwachtingen, militaire doeleinden en het handhaven van de status quo van het kapitalisme. De samenleving verwetenschappelijkte zozeer dat het signaleren van misbruik van wetenschap, volgens de jongeren de missie van het oude Verbond, neerkwam op dweilen met de kraan open. De nieuwe doelstellingen waren een progressief wetenschapsbeleid en een moreel verantwoorde beroepspraktijk die anticipeerden op een democratisering van de sturing van technologie en onderzoek.

Wetenschap & Samenleving: Vietnam en de ethiek van de wetenschap

Zowel de verbetering van de studentenbeweging van die jaren als het succes van de strategie van de redactie van W&S werd beïnvloed door de oorlog in Vietnam. In april 1965 vroeg VWO-bestuurslid Slotemaker de Bruïne, tevens voorzitter van de PSP, aandacht voor de oorlog in Zuidoost-Azië. De Verenigde Staten gebruikten zenuwgas. Slotemaker bevond de wetenschapsmensen opnieuw schuldig aan een *trahison des clercs*. Toen de ASVA en de SVB oktober 1965 de eerste *teach-in* organiseerden, haakte het Verbond aan. De bijeenkomst werd verslagen in een speciale W&S, die veel aandacht besteedde aan het verzet in de VS tegen biologische en chemische wapens. Zo werd de oproep van twee fysici van de Harvard Medical School opgenomen, die de collega's vroegen medewerking aan zulk onderzoek te weigeren. W&S stimuleerde die protesthouding en legde contact met activisten.

De oorlog in Vietnam gaf ook een impuls aan het debat over de relatie tussen ethiek en wetenschap. Vietnam noopte, zoals Hiroshima twintig jaar eerder, tot bezinning op de rol van de natuurwetenschappen en in tweede instantie op die van de sociale wetenschappen. Dippel, die in deze jaren opnieuw bij het Verbond werd betrokken, ging daarop in op de jaarvergadering van april 1967. "Is er een wezenlijk conflict en wanbegrip tussen de moderne exacte techniek en de huidige cultuur?", was zijn vraagstelling. Volgens Dippel had de wetenschappelijke revolutie ertoe geleid dat de vier machten in de samenleving - staat, politiek, commercie en publieke opinie - de wetenschap in regie hadden genomen als bron van

productie en macht. Welk ethos dreef de wetenschapsmensen? Het waren meestal speldrift, geldzucht, consumptielust, eerzucht en weetgierigheid die de overhand hadden, met daarbij een houding van 'wij weten nergens van'. Anderen werden gedreven door machtshonger en het technocratisch beheersen van de maatschappij. Er was er een kleine minderheid van getuigende onderzoekers die zich rekenschap gaven van hun verantwoordelijkheid.

Op voorstel van VWO-bestuurslid Boskma organiseerde het VWO samen met het Nederlands Pugwash Komitee (NPK) in 1968 een symposium over 'Huidige en toekomstige wapenontwikkelingen', dat de aandacht van de grote media trok. De fysicus Hugenholtz behandelde met vooruitziende blik de neutronen- en de kobaltbom, alsmede de proliferatie en de wedloop in ABM-systemen. De Delftse werktuigkundige Koiter beschreef de raketsystemen ABM en MIRV en riep op onderzoek in dezen te weigeren, waarbij volgens hem het Verbond een sleutelrol moest spelen. De entomoloog De Wilde klaagde de betrokkenheid van RVO/TNO aan evenals de samenwerking van de universiteiten met het leger van de VS en het Science Committee van de NAVO. De bioloog Quispel besprak de vergiften die voor ontbladering zorgden. Het onderzoek van de Utrechtse school van Went had tot de ontdekking van auxinen geleid en thans werden die remmers van de groei in de oorlogsvoering toegepast. Hij vreesde dat het 'thans de beurt is aan de biologen om voor een Hiroshima te zorgen'. Hij citeerde de voorzitter van de Amerikaanse beroepsvereniging van biologen: "nergens ter wereld mag geheim onderzoek hiernaar worden toegestaan". De bacteriologe Ruys hekelde de bacteriologische oorlogsvoering en weigerde elke medewerking aan werk voor RVO/TNO. De polemoloog Röling legde verband tussen armoede en bewapening, en karakteriseerde de BC-wapens als "de kans voor de arme man om volkerenmoord te begaan". De generatie VWO-ers van het eerste uur had veel in huis om over te dragen.

De bemoeienis van het Verbond met ethiek ging een stap verder, waarbij de discussies van 1946-1947 zich leken te herhalen. Op de jaarvergadering van maart 1969 stond de "Medische ethiek tussen natuurwetenschap en samenleving" centraal. De medicus Groen releveerde dat de atoombom, de gifgassen en de medische experimenten van de Nazi's hadden geleid tot een beroepseed voor medici: "De arts moet de oorlog bestrijden zoals hij een epidemie bestrijdt (...) naast natuuronderzoekers die strijd tegen de oorlog een noodzaak vinden (...) wil wetenschappelijke arbeid een bijdrage zijn aan het heil der mensheid en niet aan zijn ondergang." In zijn stellingen pleitte hij voor een beroepseed van natuuronderzoekers en een beroepsrechtspraak op basis van normatieve uitgangspunten: "incorporatie van de beroepsethiek in het natuurwetenschappelijk onderwijs is een methode om reeds de student belangstelling voor zijn latere ethische verantwoordelijkheid bij te brengen". Deze stellingnamen van vooraanstaande VWO-leden bewoog bekende ethici en polemologen tot een, soms hernieuwd, lidmaatschap. Het besef dat de ethiek een plaats toekwam in het onderwijs leidde ertoe dat de Academische Raad, mede ter voorkoming van voldongen feiten, een werkgroep instelde onder leiding van de filosoof Heering, VWO-lid, met onder anderen Quispel en als student het VWO-bestuurslid O. de Vries. Die commissie benaderde in de loop van 1969 de universiteiten en hogescholen met de vraag hoe het in de Wet Hoger Onderwijs beoogde stimuleren tot maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef in de praktijk gebracht kon worden. Het rapport van die commissie zou in de jaren zeventig een rol spelen bij het institutionaliseren van 'Wetenschap en Samenleving' op de instellingen van hoger onderwijs.

Bij al die gelegenheden verscheen W&S met speciale nummers en prominente artikelen. De redactie-Van der Tweel stimuleerde daarmee de wisseling van de wacht in het VWO-bestuur-Voortman/Boskma, maar kwam daarna tegenover datzelfde bestuur te staan toen de consensus van het oude Verbond werd doorbroken.

Het Verbond als vehikel voor verzelfstandiging van werkgroepen en als hefboom voor de professionalisering van wetenschapskritiek (1974-1980).

In de jaren zeventig functioneerde het nieuwe Verbond als een vehikel voor de professionalisering van milieukunde, wetenschap en samenleving, wetenschapswinkels, veiligheidskunde, energieonderzoek, risicoanalyse, technology assessment, wetenschapsjournalistiek, vrouwenstudies, onderwijsonderzoek, democratisch wetenschapsbeleid, wetenschapsdynamica, enz. Aan tientallen onderwerpen werden speciale nummers van W&S gewijd. Het blad maakte tal van voorstellingen, rijp en groen, bekend aan een groot publiek. Het bereikte, mede door een fusie met de BWA-Nieuwsbrief (1974), zijn grootste oplage. Het merendeel van de dikke nummers kwam voor rekening van de werkgroepen van de BWA, maar het VWO nam een reeks ingewikkelde vraagstukken voor zijn rekening zoals de kernenergiecentrales, het ultracentrifugeproject, de genetische manipulatie, de universitaire curricula 'Wetenschap en Samenleving' en de risicoanalyse.

Vitale werkgroepen gingen buiten het Verbond werken, hetgeen, net als in de jaren vijftig, leidde tot functieverlies. De sociale samenstelling van het nieuwe Verbond en die van de Bond voor Wetenschappelijke Arbeiders werden vergelijkbaar. Eind jaren zeventig verschoof de dynamiek van het Verbond van de wisselwerking tussen bestuur, ledenvergaderingen en congressen naar die tussen zijn werkgroepen en de redactie van het periodiek, die inmiddels bestond uit leden van VWO en BWA. De samenwerking aan de basis voedde de idee van een fusie van beide organisaties, hoewel die slechts door een vastberaden ingreep van de redactie van W&S tot stand kon komen.

Wetenschap & Samenleving: bezwaren van kernenergie

Begin jaren zeventig stelde de regering het energievraagstuk centraal. De nota-Langman van het kabinet-Biesheuvel, die tevens de gespendeerde onderzoeksgelden moest verantwoorden, omhelsde de kernenergie. De Groningse kernenergiegroep van het Verbond rondde als reactie op de nota-Langman een studie af, die zij samen met de Raad voor Milieudefensie in september 1972 publiceerde als alternatieve Kernenergienota. Volgens de fysisch Smit ontstonden daarna in het hele land werk- en actiegroepen. Het hoofdbezwaar tegen de commerciële productie van elektriciteit met kernenergie waren "de te vrezen genetische effecten van geloosde of ontsnapte radioactiviteit". W&S ruimde in het aan energie gewijde januarinummer van 1973 de centrale plaats in voor 'Bezwaren van de kernenergie' van de Groningse groep. De redactie vroeg of er actie moest komen tegen een kerncentrale op de Maasvlakte. Groenewold, Van der Lek en Voortman (allen VWO) vonden van wel. Van De Kool (BWA) mocht de kerncentrale er komen. VWO-voorzitter Boskma werd begin 1974 door minister Trip (PPR) in de Landelijke Stuurgroep Energieonderzoek (LSOE) benoemd. Een nieuwe politieke factor was de olieboycot van de OPEC jegens Nederland. In september 1974 bleek dat het kabinet-Den Uyl het beleid van Langman wilde continueren. Volgens Lubbers' nota opteerde het kabinet voor drie nieuwe kerncentrales in 1985. In augustus 1974 kwam een speciale W&S uit met de vraagstelling "hoe dit verzet, ook internationaal, zo sterk te maken dat het meer bereikt dan het tijdelijk stilzetten van de stoomwals, die gevoed met enorme sommen onrenderend kapitaal, al 25 jaar lang 'de vreedzame toepassing van kernenergie' onvermijdelijk doet lijken."

In september 1974 had het VWO-symposium 'Problemen van kernenergie' plaats, dat met vierhonderd bezoekers een van de drukste uit zijn geschiedenis zou zijn. Groenewold opende de rij inleiders met 'We moeten kernenergie, maar mag dat wel?' Hij introduceerde het begrip *macrorisico*: dat bedreigt het voortbestaan van een biologische soort als de mens in zijn

geheel. Er kon geen sprake zijn van een aanvaardbare kans op een macrorisico; het moest vermeden worden. Dit begrip zou de woede wekken van de voorstanders van kernenergie, omdat het een compromisloos standpunt was. De fysicus Hallers pleitte namens het VWO voor een moratorium van vijf jaar, waarbij hij zijn hoop vestigde op de opstelling van de progressieve ministers. Het VWO-symposium markeerde een omslag in de opinie in wetenschappelijke kring ten aanzien van kernenergie.

Ondertussen hadden met name Tuininga en Van Dieren van Milieudefensie (VMD) in een VWO/BWA/VMD-werkgroep gezaghebbende mensen betrokken bij een Bezinningsnota. Dat wapenfeit werd in W&S van september 1974 gemeld: 23, even later 56, wetenschapsmensen, industriëlen, intellectuelen en politici drongen aan op een moratorium van vijf jaar inzake het bouwen van kerncentrales. Dit katalyseerde het publieke debat. Op 10 januari 1975 schaalden NVV, NKV en CNV zich achter het moratorium. In 1975 spitste de politieke controverse zich toe. De regering vroeg aan drie instanties om rapport uit te brengen over de veiligheid van kernreactoren, ten einde het verzet de argumenten uit handen te kunnen slaan. In september 1975 waren de evaluatiestudies van de SEP, van de Gezondheidsraad (GR) en van de Commissie-Reactorveiligheid (CRV) gereed. De Kamercommissie had de einddatum voor reacties op 1 januari 1976 gesteld.

In het najaar van 1975 wendde zich bovendien een initiatiefgroep-Kemenergie tot de Tweede Kamer met als slogan 'Geef ons het voordeel van de twijfel'. De verklaring werd aangevoerd door zeven kopstukken: Casimir, Mansholt, Pen, Tinbergen, Beek, Verkuyl en Schillebeeckx. Adhesie moest naar het bureau van het Verbond. Een duizendtal titeldragende mensen meende uiteindelijk in een advertentie in de dagbladen dat inzake 'de bouw van meer kerncentrales een afwachtende houding dient te worden aangenomen'. Op 31 december kwam de werkgroep met zijn 'Kernenergie in discussie'. Het verscheen niet als VWO-publicatie, maar als Boerderijcahier van de TU Twente. Een conclusie: "Met het zonder veel kritiek accepteren van de probleemstelling laten de genoemde commissies zich impliciet inschakelen bij dit beleid. Daarmee kiezen zij een onkritische opstelling, die voor een onafhankelijke wetenschappelijke commissie uiterst gevaarlijk is en bevorderen zij de politiek van het bagatelliseren van de problemen."

De lopende activiteit werd door het Twentse Centrum voor Wetenschap en Samenleving De Boerderij voortgezet. In 1976 werd op initiatief van bestuurslid Jelsma opnieuw een Groningse VWO-werkgroep opgericht, omdat de afwikkeling van de politieke besluitvorming zich richtte op de opslag van het radioactieve afval. Ook daar wijdde W&S een speciaal nummer aan. Toen in 1977 de drie kerncentrales voorlopig van de baan waren, werd dat in het Verbond met instemming vernomen.

Conclusies:

1.

In de behandelde periodes had het Verbond een orgaan nodig om meningen van personen en nota's van werkgroepen zelfstandig te kunnen publiceren. Tussen 1946 en 1980 had het Verbond over het algemeen iets bijzonders te zeggen. De zelfopvatting van het Verbond veranderde, en daarmee de rol en de functie van het orgaan. Het ging nooit om wetenschapsvoorlichting als neutrale activiteit, maar altijd om Verlichting. "Wetenschap is zo neutraal als een geladen geweer", stelde men in de Vietnamtijd. Het blad publiceerde vaak uniek materiaal, dat elders niet kon worden afgedrukt. Dat laatste veranderde in de loop van de jaren zeventig.

2.

Tot eind jaren zestig was de activiteit voor het Verbond vrijwilligerswerk. Het was begrijpelijk dat bestuur en redactie verschillende circuits vormden: men kon moeilijk beide doen. Daardoor liep het Verbond het risico van conflicterende lijnen, maar daar deed men niet ingewikkeld over. In de periode-Wertheim zat eindredactrice Eldering overigens qualitate qua in het bestuur, waardoor het beleid werd gecoördineerd. Die afstemming blijft beperkt tot de heroïsche perioden 1955-1963 (Wertheim/Eldering) en 1973-1976 (Boskma/Van Hengel/Van Veenen). In de periode 1970-1973 werd de redactie van vrijwilligers (Van der Tweel/Van Albada -van Dien) door de besturen van professionals (Voortman/Boskma/Van Hengel) op een zijspoor gerangeerd, en ging het niet langer gemoedelijk toe.

3.

De redactie blijkt niet de dienstmaagd van het bestuur geweest te zijn. De redactie bepaalde herhaaldelijk, min of meer tegen de opvattingen van het bestuur in, de politieke lijn: 1950-1954; 1965-1968; 1976-1980. Als midden jaren tachtig de Vereniging van Wetenschappelijke Werkers wordt omgedoopt in de Vereniging voor Wetenschap & Samenleving heeft dat wortels in het verleden. In het slothoofdstuk van mijn dissertatie vat ik in vogelperspectief veel ontwikkelingen samen. Ik heb indertijd de relatie tussen bestuur en redactie over het hoofd gezien.²

Betreft:

“Wij kunnen het niet langer aan de politici overlaten”. De geschiedenis van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers (1946-1980)”, Rijswijk, 1994. Het boek bevat tevens biografische schetsen van Leo Szilard, de initiatiefnemer van de FAS, en de VWO'ers Cor Gorter, Cor Dippel, Marcel Minnaert, Hans Freudenthal, Petra Eldering, Hip Groenewold, Elsa van Albada-van Dien, Eduard van Hengel en Peter Boskma. Alle citaten, bronvermeldingen en afkortingen van dit artikel worden daar verantwoord.